
Наталія Стрельбіцька

науковий співробітник

Хмельницького обласного краєзнавчого музею

учений секретар

Хмельницького міського відділу

Центру дослідження Поділля й Південно-східної

Волині Національної спілки краєзнавців

Володимир Захар'єв

керівник науково-дослідного центру

Мархочкознавства Центру дослідження історії

Поділля та південно-східної Волині Інституту

історії України НАН України, м. Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНА ПЛЕЯДА МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті висвітлено діяльність археологів м.Хмельницький, детально проаналізовано їхні експедиційні набутки, значення проведених археологічних розвідок та стаціонарних розкопок, перспективи подальшої роботи. Це – перше подібне узагальнення за майже 60-річну діяльність таких фахівців у обласному центрі подільського краю.

Ключові слова: Хмельниччина, Поділля, археологія, музей, дослідник, плеяда, розвідки, розкопки, поселення, могильник, знахідки, унікальне.

Відчутний внесок у дослідження пам'яток давнини на Поділлі та Південно-східній Волині в межах теперішньої Хмельницької області внесли археологи обласного центру. За більш як півстоліття активної діяльності завдяки хмельничанам, як уродженцям міста, так і тим, для кого воно з часом стало рідним, виявлено сотні невідомих науковцям та широкому загалу археологічних об'єктів, а фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею поповнилися тисячами цікавих і навіть унікальних артефактів минулого.

Підвищений інтерес до археологічного вивчення околиць Хмельницького керівництво музею стало виявляти на початку 1960-х років минулого століття. Після поради з обласним управлінням культури та отримання дозволу обласного обкому партії музей отримав можливість поповнити археологом відділ вивчення дореволюційного періоду.

На цю посаду прибув уродженець міста, випускник Чернівецького державного університету Олег Приходнюк (1941-2004). Це був справжній ентузіаст своєї справи, людина, яка згодом прославила рідний край та державу. Його талант науковця демонструють здобутки. Будучи наймолодшим студентом на курсі, він згодом став наймолодшим кандидатом історичних наук в Україні та наймолодшим доктором історичних наук в Інституті археології України, лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки [1].

До 1967 року, коли він вступив до аспірантури Інституту археології Академії наук України, Олег Приходнюк встиг провести поглиблене розвідкове обстеження верхів'я лівих приток Дністра, започаткувати стаціонарні розкопки на могильнику II-V ст. поблизу с. Ружичанка Хмельницького району і ранньослов'янського поселення поблизу м. Городок. Відтак, 1971 року він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеню кандидата історичних наук на тему «Слов'яни VI-VII ст. на Поділлі».

На місце Олега Приходнюка прибув не менш активний і цілеспрямований молодий археолог – випускник історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного університету Василь Якубовський. Уродженець містечка Мельниця-Подільська, що у сусідній Тернопільщині, він ще у дитинстві загорівся стремління вивчити феномен української історії – так звану Болохівську землю, про який розповідав йому дядько – січовий стрілець. Мрія стала втілюватися, коли його запросили до ХОКМу.

Найперше чим займався молодий дослідник, було найповніше вивчення історіографії з наміченої археологічної теми. Вивчивши джерела, він окреслив декілька перспективних місць пошуків.

Оскільки місцезнаходження відомих на той час з літописів міст болохівців, в основному, не було визначено, а територія бунтівного формування була досить значною, Василь Якубовський розпочав з проведення розвідки у Прибужжі – на територіях Летичівського, Хмельницького і Деражнянського районів.

Його зацікавив літописний Божськ. І після напружених археологічних обстежень фортуна всміхнулася наполегливому досліднику. 1968 року поблизу с. Городище Деражнянського району він нарешті виявив бажаний об'єкт. Вже сама назва урочища Город Богів, що височіло мисом над р. Згар, говорила сама за себе.

Подальші розкопки протягом польових сезонів 1969-72 років підтвердили сподівання Василя Якубовського. Знищене раптовим і, вочевидь, підступним нападом укріплення, навіть у залишках презентувало свою значимість і велич, зокрема, і речовим скарбом ювелірних виробів з 206 предметів. Поруч з типовими

прикрасами тут були й 3 перстні-печатки з гербовими знаками у вигляді тризубів, що належали нащадкам князівської родини чернігівського походження [2].

У 1973-78 роках експедиція під керівництвом Василя Якубовського досліджувала городище поблизу с. Теліжинці Старосинявського району, де знайшла чимало підтверджень версій та гіпотез дослідника.

Окрім стаціонарних розкопок, Василь Іванович практикував щорічні розвідки, зокрема, у басейнах Случі, Горині, Хомори та інших річок Південної Волині. Поєднуючи їх з шурфуванням та розкопками незначними площами, дослідник зумів виявити перспективність дослідження городищ поблизу сіл Михнів та Дідківці Ізяславського, Корчик Шепетівського, Копистин Хмельницького районів. Відтак до рук дослідника потрапив ще один князівський перстень-печатка з тризубцем.

Однак, реальне життя корегує будь-які плани. Задуми болохівцезнавця так і залишилися нереалізованими. 1984 року – після захисту ним дисертації на вчене звання кандидата історичних наук, науковець перейшов на викладацьку посаду його ж альмаматері – Кам'янець-Подільського педінституту.

Місце Василя Івановича згодом посів випускник київського педінституту Сергій Демидко, уродженець Житомирщини, але, як виявилося пізніше, великий патріот Хмельниччини.

1988 року С.Демидко створив Хмельницьку охоронну археологічну експедицію (далі – ХОАЕ) Хмельницького обласного краєзнавчого музею, яка успішно працює і дотепер, і того ж таки сезону взяв активну участь у розвідкових та стаціонарних дослідженнях у складі експедиції “Траянові вали” ІА НАНУ на території Тернопільської та Хмельницької областей під керівництвом д.і.н. М. П. Кучери.

В житті бувають знакові моменти. Для Сергія Демидка один з них наступив 1991 року. Йому випало розвідково обстежувати смугу будівництва нового полотна шосе Васківчів-Порубне у межах Хмельницького району, а відтак, виявилося, що саме на невеликій ділянці південно-східніше Лісових Гринівців на нього чекають найголовніші у археологічній кар’єрі знахідки.

1993 року дослідник розпочав рятувальні розкопки на двох місцевих черняхівських поселеннях і натрапив на тогочасний горн. 2010 року став першим у складі експедиції ДП ОАСУ “Подільська археологія”, хто дослідив поховання на унікальному черняхівському могильнику [3].

1994 року хмельничанина запросили до складу об’єднаної археологічної експедиції у м. Ізяслав Хмельницької області під керівництвом д.і.н. І.С. Винокура, заодно він провів і розвідкові обстеження в цьому регіоні.

1996 року Сергій працював у складі Рятувально-розвідувальної експедиції НМІУ смуги будівництва нафтопроводу Одеса-Броди на території Хмельницької та Одеської областей під керівництвом к.і.н. М. Є. Левади. 1997 року він провів самостійні рятувальні розкопки на пізньотрипільському поселенні у смугі будівництва цього нафтопроводу поблизу с. Голосків Летичівського району. Був С.Демидко і серед тих, хто 1997 року започаткував дослідження давньоруського городища Губин у складі експедиції під керівництвом д.і.н. І. С. Винокура з ініціативи відомого археолога к.і.н. О.І. Журка.

Сергій Демидко підтримує ділові стосунки і з дослідником території Меджибізької фортеці киянином Юрієм Толкачевим. Наприклад, 2000 року він працював у складі його експедиції увесь сезон.

З початком стаціонарних розкопок замчища XVI ст. “Ракочі” (Летичівський район) аж до їх завершення Сергій став співкерівником експедиції. 2007 року детально дослідив територію Шепетівського району Хмельницької області. Крім того у 2008-2012 роках Сергій проводив археологічну експертизу земельних ділянок на території м. Хмельницький, Деражнянського, Красилівського, Полонського, Хмельницького, Шепетівського районів нашої області у складі ДП ОАСУ “Подільська археологія” і виявив понад два десятки нових поселень.

Детальний опис і аналіз майже 25-річної діяльності Сергія Демидка на Хмельниччині невдовзі буде представлено у окремій книзі, яку він готує до друку.

На рубежі 90-х років, з приходом на посаду завідувачої Мирослави Шмаєнік, учениці знаменитого Іона Винокура, активізувався сектор археології відділу охорони пам’яток, що працював на той час при ХОКМ. Дбали про достойні кадри і директор музею Ігор Малетін та його заступник Людмила Тимофієва. Саме завдяки їм влітку 1992 року молодшим науковим співробітником сектору став Володимир Захар’єв. Йому доручили займатися південною частиною області.

У тому ж таки 1992 році Володимир, не маючи фахової історичної освіти, але отримавши практичний досвід роботи в експедиціях та археологічних розвідках Лідії Кучугури, Тамарі Мовші, Іона Винокура, Анатолія Гуцала і Юрія Малєєва, отримав перший Відкритий лист на самостійні наукові дослідження на давньоруських могильниках поблизу с. Сокілець Дунаєвського району.

Знахідка курганного та підплитового могильників у цій частині Поділля – стала сенсацією у наукових колах, адже досі вважали, що вони не поширювалися так далеко на схід від Збруча.

Заодно, В.Захар’єв виступив з ініціативою і наприкінці року спільно з М. Шмаєнік видав друком перший в області довідник з археології окремого, а саме, Дунаєвського, району. В книзі, що вийшла тиражем 500 ек-

землярів і до сьогодні користується попитом у шанувальників минувшини регіону, зібрано витяги з першоджерел, зокрема, й дореволюційних довідників та зводів, наукові повідомлення, тези наукових конференцій, які опубліковані у радянський період, подано каталог нововиявлених пам'яток.

За 10 років, які Володимир Захар'єв, як керівник Сокілецької давньоруської археологічної експедиції (СДРАЕ), досліджував пам'ятки сокілецького мікрорегіону ним розкопано 100 поховань XII-XIII ст., 8 поховань кінця XI- початку XII ст. у 6-ти курганах, одне – у кургані поблизу с. Тимків, напівземлянку давньоруського часу на спаленому монголо-татарами городищі між с. Маліївці Дунаєвського і Проскурівка Ярмолинецького районів. Володимир знайшов кам'яного ідола та спалену дерев'яну церкву на сокілецькому підплитовому могильнику; виявив понад два десятки різночасових поселень, городищ, курганів та поховань; спільно з львівськими колегами Ларисою Крушельницькою і Миколою Бандрівським дослідив унікальний сакральний комплекс ранньозалізного віку в ур. Грабова, оригінальні поховальні об'єкти в ур. Під Білянами, Суха долина, поселення в урочищі Паньська криничка, Проців Хутір, Батарєя; разом з киянкою Ларисою Виногородською – провів переріз валу городища в ур. Городисько та ідентифікував його серединою XIII ст., а з чернівецьким спелеологом Богданом Рідушем обстежив, склав детальні плани підземних ходів у Сокільці та скельного монастиря поблизу с. Отроків Новоушицького району і ввів їх у широкий науковий обіг.

Слід згадати, що на початках своєї археологічної біографії Володимир виявив у миньковецькому лісництві на Дунаєвщині і розкопав, як керівник окремого загону експедиції киянина Юрія Малєєва, цікавий курган скіфського часу з трьома типами тогочасних поховань під насипом, а також дослідив залишки пізньосередньовічного гончарного комплексу в с. Велика Кужелева того ж району. Володимир Захар'єв безпосередньо причетний і до дослідження літописної Бакоти. Тут він розкопав гончарну піч давньоруського часу, виявив сліди господарської будівлі на терасі, де розташований Бакотський скельний монастир. Крім того він ідентифікував і ввів його у науковий обіг першу в історії дослідження трипільської культури на Україні фігурку ліпного змія-охоронця домашнього вогнища. Відомості про Володимира, як трипільознавця, вміщено у двотомник «Енциклопедія Трипільської культури» [4].

У 2011 році, вже в іпостасі завідувача хмельницьким відділом дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Володимир Захар'єв зробив свій вагомий внесок і у археологію доби міді-бронзи, дослідивши унікальні мегалітичні поховання культури кулястих амфор. До речі, завдяки тісній співпраці з небайдужим до рідної історії підприємцем Олегом Лучицьким вдалося видрукувати чималим для сьогодення тиражем у 500 екземплярів брошуру про хід та результати розкопок на Старосинявщині «Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині» [5]. На порядку денному – брошура про поховання ККА поблизу с. Зайчики Волочиського району.

Весною 2012 року Володимир Захар'єв узагальнив інформацію попередників про земляний замок середини XVI століття в селищі Ярмолинці, додав до неї матеріали власного обстеження місцини, де розташовані його залишки, і виступив з доповіддю про цей рідкісний об'єкт на тематичній конференції у Меджибожі, а на день селища свято Петра і Павла – передав до експозиції ярмолинецького районного музею виготовлений спільно з молодим художником-реставратором Віктором Юрчаком макет укріплення.

Представник наукової школи Іона Винокура Володимир Захар'єв вже виплекав двох своїх учнів – відомих в Україні археологів, кандидатів історичних наук Павла Нечитайла та Андрія Скибу, навчає премудростям свого фаху і передає набутий досвід молодому поповненню ДП «ОАСУ «Подільська археологія» – випускникам Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І.Огієнка Дмитру Нурову, Вадиму Глембоцькому, Вадиму Шкандюку, випускнику МАУПу Віталію Моздіру.

Судячи зі спогадів працівників ХОКМ, в середині 1990-х років простежувався сплеск інтересу випускників історичних факультетів, які приходили на роботу в установу, до археології. Нею цікавилися Олександр Чернов, Сергій Стопенчук, Ярослав Михайловський, Геннадій Нагачевський і навіть Олексій Чернишов та Сергій Єсютін. Однак, на сьогодні нею опосередковано займається лише Геннадій Нагачевський, працюючи напівокладу експертом у ДП «ОАСУ «Подільська археологія». Хочеться сподіватися, що з часом йому вдасться довести до логічного завершення розпочату раніше наукову роботу про об'єкти бронзового віку на Хмельниччині, адже матеріалів він зібрав чимало і в останні роки колеги натрапляють все частіше на поселення та могильники тогочасних археологічних культур. Як і Ярославу Михайловському, котрий розраховувався з посади експерта «Подільської археології» минулого року, та Сергію Стопенчуку, що був співкерівником експедиції на унікальній митниці середини XVI ст. в ур. Ракочі, і, що цікаво, став викладачем у Хмельницькому центрі підвищення професійного рівня митників країни.

Залишився археологом по духу, незважаючи на те, що довелося працювати у різних структурах і на різних далеких від безпосередньої роботи на розкопах посадах, Олег Погорілець. Як патріот прибузької землі і рідного Меджибожа, він доклав чимало організаторських здібностей до відновлення археологічних робіт на підвір'ї меджибізьської фортеці у 1999 році, початку дослідження пізньосередньовічної фортеці-митниці в

ур. Ракочі. Йому випало 2008 року організувати і очолювати у найскладніший час становлення Хмельницьке відділення ДП «ОАСУ «Подільська археологія».

Після переходу на посаду директора ДІКЗ «Межибіж» у січні 2009 року Олег Григорович став активно запрошувати до роботи в регіоні археологічних експедицій зі столиці. Відтак, вони знайшли в межириччі Буга і Бужка залишки унікальної палеолітичної стоянки, що існувала тут понад 200 тисяч років тому, та перспективне поселення трипільської культури.

Багато робить Олег Погорілець для уточнення значення давнього Мукарова в історії Поділля XIV-XV століть, подробиць Пилявецької битви, віднайшов точне місце бою під Зеленцями кінця XVIII століття тощо. Його знають як археолога, нумізмата, історика та музеєзнавця в Україні, Росії, Білорусі, Литві, Молдові, Румунії, Угорщині, Польщі та Словаччині. Він підтримує плідні дієві стосунки з десятками своїх колег із цих країн [6].

Відомим популяризатором діяльності своїх попередників, які займалися чи займаються вивченням пам'яток давньоруського часу на Хмельниччині, став після випуску книги «Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я» історик археології Сергій Маярчак [7]. Завдяки директору ДП ОАСУ «Подільська археологія» Богдану Строценю, який взяв його на посаду експерта, він частково долучився до практичних досліджень, виявивши протягом півтора року роботи десяток нових об'єктів давнини. Досить перспективним для наукового аналізу, збереження та доступу до тематичної інформації є запропонований ним метод картографування об'єктів в електронних носіях. Зауважимо, що під час подальшої роботи у відділі охорони пам'яток історії та культури під керівництвом Сергія Шпаковського С.Маярчак спільно з архітекторами та землемірами провів детальні обміри з подальшим занесенням на карту найважливіших давньоруських городищ південної частини області.

Таким чином, вагома плеяда хмельницьких археологів чимало зробила для виявлення свідчень яскравого господарчого, духовного та суспільного життя предків-земляків та ширшого пізнання сучасниками минувшини рідного краю. Цьому свого часу посприяли керівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею, відділу охорони пам'яток історії та культури, обласного управління культури, як і Інституту Археології НАН України. Адже всім без виключення дослідникам Відкритий лист на розвідки та розкопки, тобто, практичне підтвердження професіоналізму, надав саме його Польовий комітет. Завдяки Інституту в Хмельницькому розпочало діяльність і ДП «ОАСУ «Подільська археологія», що внесло свіжий струмінь у галузь. І те, що 2011 року саме на базі ДП «ОАСУ «Подільська археологія» створено в Хмельницькому обласне відділення Всеукраїнської спілки археологів, мовить саме за себе. Залишається лише, щоб керівник осередку Сергій Демидко подбав про долучення до громади і колег з Кам'янця-Подільського – беззаперечного центру подільської школи археології.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вакуленко Л.В. Абашина Н.С. Олег Михайлович Приходнюк – дослідник ранньослов'янських старожитностей // Археологія : науковий журнал / НАН України, Ін-т археології. – Київ, 2011. – № 4. – С. 3-6.
2. Якубовський В.І.Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський : Медобори, 2003. – 158 с. : іл.
3. Демидко С. Ю. Освоєння межириччя Горині – П. Бугу у VI – XIII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький, 1994. – С. 17-21; Демидко С.Ю. Могилярник черняхівського часу Лісові Гринівці, 3А (попереднє повідомлення)// Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький і контексті історії України». – Хмельницький, 2011. – С. 35-40.
4. Захар'єв Володимир Анатолійович // Енциклопедія Трипільської цивілізації у 2-х томах. К., 2008. Т.2. – С. 178; Захар'єв Володимир Анатолійович // Дунаєвщина в іменах. Біобібліографічний довідник. Уклад.: Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К., Олійник С.В. – Дунаївці, 2008. – С. 46-47; Захар'єв Володимир Анатолійович // Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Баженов Л.В. –Кам'янець-Подільський, 1993, – С. 215; Захар'єв Володимир Анатолійович // Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії правобережної України (наукова школа) : біобібліографічний покажчик [уклад.: І.М. Конет, Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук, Л.А. Онуфрієва, М.С. Карпович, О.В. Шевчук]. –Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – (Серія: Наукові школи університету; вип.12). – С. 183-188.
5. Захар'єв В.А. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2012. – 36 с.
6. Хоптяр Ю.А.. Олег Григорович Погорілець//Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2011. – Т.17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. – С. 307-313.
7. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.